

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.78>**М. Р. Мазур**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Львівського національного університету імені Івана Франка

orcid.org/0000-0001-9274-6261

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Конституція України гарантує право кожній особі на відшкодування за кошт держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень. А також право особи на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням, у разі скасування вироку суду як неправосудного.

Ці конституційні положення відтворені у ст. 130 Кримінального процесуального кодексу України, в якій указується, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за кошт Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних особливостей компенсації моральної шкоди, завданої у кримінальному провадженні, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

У роботі проаналізовано законодавство (зокрема, КПК України, ЦК України та Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду»), наукові позиції та судова практика щодо питання компенсації моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

З'ясовано поняття, суть, підстави та умови компенсації державою моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю її органів. Охарактеризовано особливості компенсації моральної шкоди особі у кримінальному провадженні. Досліджено основні законотворчі та правозастосовні проблеми забезпечення права особи на компенсацію моральної шкоди.

На основі аналізу наукових джерел та чинного кримінального та цивільного законодавства обґрунтовується доцільність запровадження презумпції моральної шкоди особі, завданої незаконними рішеннями, діями, бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

Сформульовано теоретичні висновки з вивчених питань та практичні положення, спрямовані на вдосконалення інституту компенсації моральної шкоди.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне переслідування, засудження, моральна шкода, компенсація моральної шкоди.

Mazur M. R. FEATURES OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL DECISIONS, ACTIONS OR OMISSIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The Constitution of Ukraine guarantees that everyone has the right to compensation, at the expense of the State, for material and moral damages inflicted by unlawful decisions, actions or omission of bodies of state power, their officials and officers during the exercise of their authority. Moreover, if a court verdict is revoked as unjust, the State compensates the material and moral damages inflicted by the groundless conviction.

These constitutional provisions are reproduced in Art. 130 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which states that damage caused by illegal decisions, actions or omission of the agency carrying out operative-detective activities, pre-trial investigation, public prosecutor's office or court shall be repaired by the state from the State Budget of Ukraine in cases and according to the procedure prescribed by law.

The paper is devoted to complex research of theoretical and practical features of compensation for moral damage caused by illegal decisions, actions or inactions in criminal proceedings.

The paper analyzes the current legislation (especially CC of Ukraine, CPC of Ukraine and Law of Ukraine On the Procedure of Compensation Damage Caused to a Citizen by Illegal Actions of Inquest, Pre-Trial Investigation, Office of Public Prosecutor and Judicial Bodies), scientific viewpoints and case law as to compensation for moral damage, caused by public authorities.

The concept, essence, grounds and conditions of compensation for moral damage caused by public authorities are clarified. The features of compensation for damage in criminal proceedings have been characterized. The basic law –

making and practical issues of criminal procedural provision of person's right to compensation for moral damage caused by illegal decisions, actions or inactions of inquest, pre-trial investigation, Office of Public Prosecutor and judicial bodies are highlighted.

Based on the analysis of scientific sources and the current criminal and civil legislations, the expediency of introducing the presumption of moral damage to a person caused by illegal decisions, actions or inaction in criminal proceedings is substantiated.

Theoretical conclusions on the studied issues and practical recommendations on improving the institution of compensation of moral damage by the state are formulated.

Key words: criminal proceedings, criminal prosecution, conviction, moral damage, compensation for moral damage.

Сучасні міжнародні стандарти в галузі кримінального процесу мають за мету захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, тим самим вимагаючи від кожної держави не лише встановлення цих стандартів, проголошення прав і свобод людини, але і створення системи їх надійної реалізації, охорони та захисту.

Механізм реалізації прав людини містить заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини. Механізм охорони прав людини охоплює заходи із профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав людини містить заходи, котрі приводять до відновлення порушених прав неправомірними діями й відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [1, с.190].

Однією з найбільш дискусійних у сучасній науці є проблема компенсації моральної шкоди. Особливо це стосується питання компенсації моральної шкоди, завданої особі у кримінальному провадженні незаконними діями органів, котрі здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду. Держава, завданням якої є захист прав та законних інтересів людини, в особі державних органів, насамперед не повинна чинити щодо особи несправедливості, одними з найбільш суворих проявів якої є безпідставне кримінальне переслідування, засудження невинуватої особи у вчиненні кримінального правопорушення. У разі допущення такої несправедливості держава повинна забезпечити ефективний механізм відновлення справедливості, складником якого і є компенсація моральної шкоди особі за завдану їй шкоду.

На жаль, прогалини в чинному законодавстві, недоліки практики застосування такого правового інституту, недосконалість механізмів компенсації та суперечливість судової практики вказують на недостатню ефективність механізму. Тому вирішення теоретичних і практичних аспектів цієї проблеми є важливим для дотримання конституційних прав та законних інтересів громадян. Усе наведене вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням цих питань присвятили свої роботи численні науковці з різних галузей права, зокрема В.Ю. Горелова, О.М. Ерделевський, В.З. Лукаше-

вич, О.В. Капліна, В.М. Кравчук, О.В. Крикунов, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, М.І. Пастухов, А.М. Стебелев, М.Є. Шумило та інші.

Стаття присвячена аналізу положень та виокремленню особливостей порядку компенсації моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду з урахуванням судової практики.

Виклад основних положень. Конституція України гарантує особі, чії права та законні інтереси були порушені у зв'язку з незаконним та необґрунтованим кримінальним переслідуванням, засудженням, право на відшкодування (компенсацію) моральної шкоди [2].

Ці конституційні положення фактично відтворені у ст. 130 Кримінального процесуального кодексу України [3] (далі – КПК України), в якій указується, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування прокуратури або суду, відшкодовується державою за кошти Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Дуже схоже за змістом положення міститься і в п. 7 ст. 1176 Цивільного кодексу України [4] (далі – ЦК України). Так, порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, встановлюється законом.

Такий порядок передбачений Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94 – ВР [5] (далі – Закон України № 266/94 ВР).

Відповідно до ст. 4 Закону України № 266/94 ВР моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточенням, інших негативних наслідків морального характеру.

Стаття 23 ЦК України визначає, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, зав-

даної внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) в душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Схоже визначення поняття моральної шкоди вироблено в судовій практиці. Відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про компенсацію моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31 березня 1995 року [6]. Під моральною шкодою варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Не вдаючись у глибший аналіз поняття моральної шкоди та дотичних до цього теоретичних питань, все-таки хочемо зазначити про доцільність уживання на законодавчому рівні замість «відшкодування» термін «компенсація» поряд зі словосполученням «моральна шкода»¹.

Зупинимось детальніше на окремих особливостях компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, котрий здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду у кримінальному провадженні.

Питання про компенсацію моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів досудового розслідування, прокуратури або суду вирішується виключно в судовому порядку за заявою громадянина.

Розмір шкоди, яка підлягає компенсації, визначає суд, який прийняв кінцеве рішення у справі (рішення, що дало право на компенсацію), про що виноситься ухвала. Якщо ж кримінальне провадження закрито судом під час розгляду кримінальної справи в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, котрий розглядав справу в першій інстанції (ст. 12, 13 Закону України № 266/94 ВР).

У разі незгоди з винесеною ухвалою про компенсацію моральної шкоди громадянин, відповідно до положень цивільного процесуального

законодавства, може оскаржити її до суду вищої інстанції в апеляційному порядку.

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності, обов'язковому доказуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної шкоди підлягають наявність такої шкоди, протиправність діяння, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вина останнього в заподіянні шкоди.

Досліджувана нами категорія справ підпадає під виняток закону, а наявність вини заподіювача шкоди не має значення.

Так, ч. 1 ст. 1176 ЦК України, конкретизуючи положення ч. 2 ст. 1167 ЦК України, передбачає, що «шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду». Таке ж положення міститься й у ст. 1 Закону України № 266/94.

Також на практиці часто виникали проблеми щодо необхідності доказування «протиправності» дій особи, яка заподіяла шкоду. Однак крапку в цьому питанні поставила Велика Палата ВС у справі № 236/893/17 від 22 квітня 2019 року [7]. Зазначивши в постанові, що закриття кримінального провадження щодо фізичної особи з реабілітуючих підстав є підтвердженням незаконних дій органів досудового розслідування, які в судовому порядку додатково не потрібно такими визнавати. Аналогічний висновок зроблений і в постанові Великої Палати ВС у справі № 641/8857/17 від 25 березня 2020 року [8].

Така позиція Великої Палати ВС повністю підтримана. Адже коли трапляється виправдальний вирок суду чи постанова про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, – це свідчить про те, що вся кримінально-процесуальна діяльність органів державної влади до того була безпідставною, а це, зі свого боку, вказує на її протиправність.

Щодо доказування причинного зв'язку між протиправними діями та заподіяною шкодою в цій категорії справ повинно полягати в тому, щоб довести, що моральні чи фізичні страждання були заподіяні саме під час незаконної й необґрунтованої кримінально-процесуальної діяльності щодо особи або після такої діяльності, але виникли у зв'язку з нею [9].

Дуже дискусійним питанням сьогодні залишається принцип «презумпції моральної шкоди», зокрема у справах про компенсацію моральної

¹ Детальніше див. Мазур М.Р. Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Випуск 11(2). 2014. С. 132–135.

шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, котрий здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

Відповідно до ч. 5 ст. 4 Закону України № 266/94 моральна шкода підлягає відшкодуванню, коли незаконні дії завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Проте особа повинна доводити, що їй завдано моральної шкоди. Навіть більше, процедура компенсації може бути ускладнена призначенням експертизи, якщо для з'ясування обставин щодо наявності у громадянина моральної шкоди виявиться потреба у спеціальних знаннях [10]. Висновок оцінюється судом поряд з іншими доказами у справі. В разі недоведеності спричинення моральної шкоди йому буде відмовлено в задоволенні заявлених вимог. Виникає питання, наскільки це справедливо щодо реабілітованої особи [11].

Уважаємо, що сам собою факт встановлення незаконності та необґрунтованості дій, бездіяльності органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження в таких процесуальних рішеннях, як постанова про закриття кримінального провадження за реабілітуючими обставинами чи постановлення виправдувального вироку суду тощо (ті рішення, які дають право особі на реабілітацію), – вже означає наявність шкоди. Будь-яке порушення прав особи завдає моральної шкоди. Тому особі немає необхідності доводити в суді наявність такої шкоди – достатньо лише довести (обґрунтувати) її розмір, який підлягає компенсації на думку особи.

Сучасну судову практику, особливо у сфері відповідальності за шкоду, завдану органом держави (посадової особи), варто розвивати саме в цьому напрямі. Будь-яке порушення прав фізичної особи неодмінно заподіює шкоду. Такий підхід є правильним у принципі, оскільки «нешкідливих» порушень не буває [12].

Показовими є положення у справі «Ромашов проти України» (заява № 67534/01) від 27 липня 2004 року, в якому ЄСПЛ зазначив, що моральна шкода заподіюється самим фактом правопорушення [13].

Варто зазначити, що ЄСПЛ виходить із презумпції спричинення позивачу моральної шкоди відповідачем та обов'язку саме відповідача спростувати таку презумпцію.

У контексті визнання ЄСПЛ існування спростовної презумпції завдання моральної шкоди прикладом може слугувати, зокрема, рішення від 15 жовтня 2009 року у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», в якому Суд послався на своє рішення у справі Бурдова № 2, в якому зазначив таке: «Є обґрунтована й водно-

час спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди» [14].

Цікавою для аналізу є постанова ВС/КАС № 750/6330/17 від 27 листопада 2019 року [15]. КАС вказав, що у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої органом державної влади або органом місцевого самоврядування, суд, оцінивши обставини справи, повинен установити, чи мали дії (рішення, бездіяльність) відповідача негативний вплив, чи досягли негативні емоції позивача рівня страждання або приниження, встановити причинно-наслідковий зв'язок та визначити співмірність розміру відшкодування спричиненим негативним наслідком. Водночас за ст. 1173 ЦК України шкода відшкодується незалежно від вини відповідача – органа державної влади чи місцевого самоврядування, а протиправність його дій та рішень презюмується – обов'язок доказування їх правомірності покладається на відповідача. З огляду на характер правовідносин між людиною і державою (в особі органу державної влади чи органу місцевого самоврядування) з метою забезпечення реального та ефективного захисту прав людини у справах адміністративного судочинства саме на суб'єкта владних повноважень – відповідача покладається тягар спростування факту заподіяння моральної шкоди та доведення неадекватності (нерозумності, несправедливості) її розміру, визначеного позивачем.

Проблемним залишається питання про критерії визначення розміру конкретної суми компенсації моральної шкоди. Водночас науковцями висловлюються сумніви щодо доцільності законодавчого встановлення меж компенсації моральної шкоди [16, с. 27].

Ні в ЦК України, ні в КПК України не передбачено меж компенсації моральної шкоди, натомість у Законі України № 266/94 законодавець установив мінімальну межу такої компенсації. Так, відшкодування грошовим еквівалентом моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом, згідно із ч. 3 ст. 13 Закону України № 266/94, провадиться, зважаючи на розмір не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом.

На практиці існувала проблема щодо обчислення розміру заробітної плати, який варто застосовувати. Адже пунктами 3 та 9 Прикінцевих та перехідних положень Закону України від 06.12.2016 № 1774-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [17], який набрав чинності з 01 січня 2017 року, мінімальна заробітна плата не підлягала застосуванню як розрахункова величина для визначення посадових окладів та заробітної плати працівників та інших виплат. До внесення змін до законів України щодо

незастосування мінімальної заробітної плати як розрахункової величини вона застосовується в розмірі 1 600 грн.

Відповідь на це питання дав Верховний Суд у постанові №468/901/17-ц від 4 грудня 2019 року, вказавши, що «у випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні до мінімального розміру заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, суд, вирішуючи питання, має зважати на такий розмір мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, які діють на час розгляду справи» [18].

Важливим моментом, на якому наголосив Верховний Суд у цьому рішенні, є таке положення: «<...> визначений законом розмір є мінімальним, що гарантований державою, а суд, урахувавши обставини конкретної справи, може застосувати й більший розмір відшкодування».

Це важлива гарантія на справедливу компенсацію для особи, оскільки відомою є практика, коли судді, визначаючи розмір моральної шкоди, зважають на мінімальний розмір, установлений законом, і «ні гривні більше».

Висновки. Компенсація моральної шкоди, завданої особі у кримінальному провадженні незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органа, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду є обов'язком держави, котра несе відповідальність за діяльність своїх органів. Порядок компенсації моральної шкоди в такій ситуації має низку особливостей, зумовлених, зокрема, статусом сторін правовідносин, процесуальними підставами їх виникнення тощо. З одного боку, це має на меті спростити порядок компенсації моральної шкоди, з іншого – факт закріплення таких положень ще не є гарантією того, що компенсувати моральну шкоду буде легко і швидко. Сьогодні все ще є чимало труднощів на цьому шляху: застарілі норми законодавства, їх неузгодженість, різноманіття судової практики та значні диспропорції розміру присуджених виплат тощо – це лише низка факторів, які затягують процес компенсації моральної шкоди особі.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 31.08.2020).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 31.08.2020).

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 31.08.2020).

5. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 31.08.2020).

6. Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 31 березня 1995 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 квітня 2019 р. у справі № 236/893/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_vp_pri_styagnenni/.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 березня 2020 р. у справі № 641/8857/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_vp_u_sporah_pro_1/.

9. Мазур. М.Р. Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Випуск 11(2). 2014. С. 132–135.

10. Про затвердження Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» : Наказ Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів від 04 березня 1996 р. № 6/5/3/41, поточна редакція від 03 квітня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0106-96#o13> (дата звернення: 31.08.2020).

11. Загоруй Л.М. Відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями (бездіяльністю) суду (суддів). *Вісник ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка*. 2020. № 2. С. 195–204.

12. Кравчук В.М. Підстави відшкодування моральної шкоди, завданої суб'єктом владних повноважень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 34–38.

13. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 липня 2004 р., судова практика «Ромашов проти України» № 67534/01. URL: https://protocol.ua/ru/stattya_6_pravo_na_spravedlivii_sud_romashov_proti_ukrayini/. (дата звернення: 31.08.2020).

14. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 жовтня 2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». *Офіційний вісник України*. 2010. № 13. Ст. 651.

15. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2019 р. у справі №750/6330/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_kas_u_administrativnomu/.

16. Рабінович П., Грищук О.В. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2. С. 14–23.

17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 06 грудня 2016 р. № 1774-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19#Text>. (дата звернення: 30.08.2020).

18. Постанова Верховного Суду від 4 грудня 2019 р. у справі № 468/901/17-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86435286>.